

ність — не може служити основою етнокультурних відносин, оскільки в епоху переселення народів в середині і третій чверті I тисячоліття н. е. в Східній Європі відбувалися складні процеси скрещування, асиміляції, взаємодії різних культур.

Тем не менше деякі дослідники (І. П. Русанова, В. В. Седов), виходячи з відсутності такого признака, як «плечистість» посуду, заперечують славянську належність ранньосередньовікових пам'яток Лівобережжя Дніпра типу Колочин — Акатово. При цьому ігнорується наявність загальних рис з безсумнівно славянської кераміки пам'яток типу Корчак. Крім того відсутність подібності колочинсько-акатової посуду з матеріалами достовірно балтійських пам'яток I тисячоліття н. е. Литви і Латвії є важливим аргументом проти згаданих етнокультурних концепцій.

Якщо ж підтвердиться припущення про більш ранню дату колочинсько-акатових матеріалів порівняно з корчакськими древностями (В. Н. Даниленко, Л. Д. Пობоль, П. Н. Третьяков), то небагато існуючих в кераміці відмінностей, в тому числі від «плечистих» горшків типу Корчак, будуть пояснені в еволюційному розвитку.

Інша названа особливість — биконичність посуду, визнана характеристикою для ранньосередньовікових поселень Центральної України типу Пенюківки (VI—VII вв. н. е.), не може бути зрозуміта без урахування її широкого поширення в передшестовий черняхівський період II—V вв. н. е.

А. Т. СМІЛЕНКО

Слов'яни і степові племена в Південному Подніпров'ї

За традиційним уявленням межа між слов'янськими і кочовими племенами в Подніпров'ї збігалася з ландшафтними зонами: в Лісостепу розміщували слов'ян, в Степу — різні кочові племена. Археологічні дослідження, зокрема в районі будівництва дніпровського каскаду гідроелектростанцій в період з 1929 по 1965 рр., внесли певні зміни. Вони показали, що береги Дніпра степової смуги, які були продовженням лісостепового ландшафту (так звані дніпровські плавні), є особливою областю Степового Подніпров'я, здавна освоєною осілим населенням, в тому числі слов'янами. Безпосереднє зіткнення слов'ян з кочівниками висунуло на перший план проблему їх взаємовідносин.

Поселення виникали на берегах Дніпра степової смуги з глибокої давнини, починаючи з епохи неоліту і бронзи. Появу слов'ян на цій території слід віднести до II—III ст. н. е., коли тут поширюються пам'ятки черняхівської культури. Оскільки в Степовому Подніпров'ї безпосередніх попередників останньої не виявлено, слід припустити просування в цей район черняхівських племен з півночі, з Середнього Подніпров'я — області масового поширення черняхівських пам'яток. Останнім часом в літературі висловлюється думка, що це культура багатоетнічна¹. На наш погляд, черняхівські племена Подніпров'я, зокрема та їх частина, що просунулась на південь, можна вважати слов'янськими. Одним з основних доказів цього є наявність зв'язків між черняхівськими і наступними слов'янськими пам'ятками Південного Подніпров'я.

В північній частині степової смуги, включаючи дніпровські пороги, черняхівці зайняли землі, на яких не було осілого населення. Тут до їх приходу існували окремі сарматські поховання. В цій області відомо

¹ П. Н. Третьяков. У истоков древнерусской народности. Л., 1970, стор. 43—52.

зараз близько 20 черняхівських пам'яток — Компанійці, Микільське, Військове, Башмачка, Новоолександрівка, Привільне та ін. З'явилися вони і нижче порогів, де відкрито чотири поселення в районі м. Нікополя та поселення і могильник поблизу с. Гаврилівка. На Півдні черняхівці розселяються на території, зайнятій осілими племенами, — серед заснованих скифами поселень і городищ, що існували на Нижньому Дніпрі, починаючи з II ст. до н. е.² Черняхівські племена мали тут окремі поселення та почасти селились на тих, які були ще до їх приходу.

Багато дослідників зазначало процес сарматизації населення Степового і Лісостепового Подніпров'я в перші століття нашої ери. В цих областях відомі характерні сарматські поховання, а в степовій зоні — і курганні групи та могильники Усть-Кам'янка, Котовка та ін. Якась частина сарматських племен, переходячи до осілості, осідала на поселеннях і городищах Нижнього Дніпра, а почасти і на черняхівських. В деяких випадках на черняхівських могильниках Подніпров'я виявлено сарматські поховання або елементи сарматського обряду³, зокрема такі, як положення кістяків напівсидячи або зі схрещеними ногами, звичай деформації черепів, наявність в могилах дерев'яних настилів, фарби, вугілля, крейди, характерних речей інвентаря (наприклад, розбитих дзеркал) тощо. Такі особливості мають деякі поховання могильників Черняхів, Маслово, Кантемирівка, Привільне, Гаврилівка.

Елементи сарматської культури могли виникнути у черняхівців в умовах тісних зв'язків одних племен з іншими, спільного проживання на одній території, що вело до змішаних шлюбів⁴ і асиміляції частини сарматського населення черняхівським.

Перебування готів у Північному Причорномор'ї в III—IV ст. не входить в коло питань цієї статті. Зазначимо лише, що останнім часом вдалось пов'язати ряд пам'яток, близьких до оксивського типу, виявлених на південному сході Європи, з просуванням гото-гепідських племен на південний схід. Найбільше їх відкрито на Волині, проте окремі їх знахідки відомі і в Степовому Подніпров'ї, наприклад у Компанійцях. Зауважимо також, що прихід готів у Північне Причорномор'я не привів до помітних змін в житті мешканців Південного Подніпров'я, де протягом III—IV ст. залишалось осіле населення, яке жило тут в попередній період.

Зовсім інший характер мав прихід наприкінці IV ст. в Північне Причорномор'я гуннських племен. Вторгнення їх виявилось особливо згубним для населення Нижнього Дніпра південніше Нікополя. Саме в цей час перестають існувати на Нижньому Дніпрі скифо-сарматські та черняхівські городища і поселення, мабуть, зруйновані гуннами. Ця територія, на якій в VI—VIII ст. не простежується слідів осілості, очевидно, перетворюється в зону пересування кочових племен. Що ж до північної частини степової смуги та Лісостепу, то тут, де руйнівна роль гуннів не мала таких наслідків, продовжувало існувати осіле населення. В північній частині Степового Подніпров'я відомо кілька пам'яток гуннського часу кінця IV—V ст.⁵ — здебільшого окремі знахідки, поховання та їх групи (Новогригорівка, Ігрень та ін.). Є й сліди невеликих поселень в хуторі Запорожець, с. Капулівка. Належали ці пам'ятки, оче-

² М. И. Вязьмитина. Культура населения Нижнего Днепра после распада единой Скифии.— СА, № 4. М., 1969, стор. 62—77.

³ Ю. В. Кухаренко. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях (по данным погребального обряда).— СА, XIX. М., 1954, стор. 111—120; Г. Б. Федоров. О двух обрядах погребения в черняховской культуре.— СА, № 3, 1958, стор. 242, 243.

⁴ Про звичай сарматів вступати в шлюб із сусідами згадував Тацит (В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.— ВДИ, № 3. М., 1949, стор. 942).

⁵ Л. М. Рутківська. Кочовики та землероби на території степової України в середині I тисячоліття н. е.— Археологія, т. XXII. К., 1969.

видно, племенам, які ввійшли в гуннський союз. Етнічно це були різні племена, про що, зокрема, свідчить різний обряд поховання того часу — спалення та тілопокладення. Речовий склад пам'яток, кераміка та прикраси (характерним їх типом є предмети з інкрустацією) мають аналогії в засвоєній гуннами північнопричорноморській культурі.

Після розгрому гуннів у VI—VIII ст. в північній частині Степового Подніпров'я продовжує існувати осіле населення, якому належать пам'ятки пеньківського типу. Останні відкриті також і в південній частині Лісостепового Подніпров'я — на берегах Дніпра і в басейні р. Тясмин. Іноді до цієї групи відносять близькі до неї пам'ятки середньої течії Південного Бугу. Всього в Подніпров'ї і Потясминні їх відомо понад 30, у Степовому Подніпров'ї — більше 10 (Дереївка, Ігрень, Волоське та ін.). Зіставляючи літописні та археологічні дані, групу пеньківських пам'яток, ряд авторів пов'язував зі слов'янськими племенами уличів, що жили початково на Дніпрі або Дніпрі та Бузі, а згодом у межириччі Бугу і Дністра⁶.

До групи пам'яток пеньківського типу можна залучити відоме поселення на території Пастирського городища в Потясминні, близьке до них за рядом особливостей. Це напівземлянки з печами-кам'янками, прикраси комплексу пальчастих фібул, деякі типи ліпного посуду, зокрема біконічних, конусоподібних, округлобоких форм.

Разом з тим інші риси визначають особливе місце Пастирського поселення. Заслужують на увагу численні знаряддя праці, землеробські та ремісничі, зброя, прикраси, різноманітні типи кераміки. На відміну від основної маси пеньківських пам'яток, де переважає ліпний посуд, на Пастирському поселенні переважає гончарна кераміка, представлена великими кулястими горщиками. Деякі форми можуть бути віднесені до сармато-аланських типів. Особливості поселення давали підстави для припущень про його етнічну відокремленість. Пам'ятка ця нерідко розглядалась як опорний пункт кочівників, а пастирська культура — як культура салтівського кола або болгар-кутригурів⁷.

Своєрідний характер Пастирського порівняно з переважною кількістю поселень Південного Подніпров'я пояснюється факторами не лише етнічного, а й соціального характеру. Залишки металургійного і ковальського ремесла, а також велика кількість металевих речей свідчать про те, що тут був ремісничий центр міського типу⁸, де виготовлялись різноманітні залізні вироби і прикраси комплексу пальчастих фібул. Численність і різноманітність керамічних типів, зокрема гончарного посуду, вказують на місцеве гончарне ремесло. Очевидно, Пастирське постачало пеньківські поселення металевими виробами і прикрасами, а також певними типами кераміки.

Можна думати, що Пастирське було і торговим і політичним центром племен Південного Подніпров'я. Про місцеперебування тут вождів і озброєної дружини свідчать знахідки зброї. Розташована в межах оборонних споруд скіфського часу пам'ятка мала свої укріплення. Ці особливості дають підставу вважати поселення одним з попередників ранньосередньовічних міст Подніпров'я.

⁶ Д. Т. Березовець. Поселення уличей на р. Тясмині.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 145—146; А. Т. Сміленко. Осіле населення Степового Подніпров'я в ранне середньовіччя.— Археологія, т. XXII. К., 1969, стор. 164—166.

⁷ Д. Т. Березовець. Слов'яни й племена салтівської культури.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 55—57; М. И. Артамонов. Етніческая принадлежность и историческое значение на пастирската култура.— Археологія, т. XI, 3. София, 1969, стор. 3—8.

⁸ П. Н. Третьяков. У истоков древнерусской народности, стор. 84, 85; М. И. Артамонов. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья.— Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР, вып. 15. Л., 1970, стор. 27.

У зв'язку з поширенням пастирських прикрас і деяких типів кераміки в пеньківських пам'ятках інколи в літературі піддається сумніву їх слов'янська належність, а пеньківські поселення розглядаються як сліди короткочасних стійбищ кочових племен, що переходили до осілости⁹. Звичайно на землях осілого населення пограничної степової смуги завжди оселялась якась частина кочових племен і вносила свій вклад у місцеву культуру. Особливо строкатим могло бути населення в пограничному міському центрі — Пастирському. І справді, в пеньківсько-пастирській кераміці є певні сармато-аланські елементи.

Проте пеньківську культуру в цілому не можна визначити як кочівницьку, основні її риси не мають аналогій ні в сармато-аланській, ні в болгарській культурах¹⁰. Водночас пеньківські пам'ятки мають ряд характерних рис слов'янської культури більш північних та західних областей і тому слід вважати їх слов'янськими. Такими загальнослов'янськими особливостями в пеньківських пам'ятках є прямокутні напівземлянкові житла з печами-кам'янками і дерев'яними стінами (стовпової конструкції та зрубними). Одна із спільних рис — це невеликі розміри поселень. Характерним для слов'ян є обряд пеньківських поховань — урнові та ямні спалення¹¹. Слов'янській кераміці відповідають конусоподібні (рис. 1, 4, 5) та округлобокі (рис. 1, 7, 8) посудини, горщик празького типу (рис. 1, 2). Прикраси комплексу пальчастих фібул, що мають північнопричорноморське походження, початково могли поширюватись кочівниками. Проте численність цих знахідок на східнослов'янських землях і сліди їх місцевого виробництва на Південному Бузі й навіть в Західній Волині (на городищі VI—VII ст. Зимце, близькому до пам'яток празького типу)¹² дають підставу вважати, що ці прикраси виробляли і носили також слов'яни.

Характерний для пеньківсько-пастирських пам'яток ліпний біконічний посуд (рис. 1, 13, 14) продовжує місцеву традицію більш давніх культур. Ця форма бере свій початок від зарубинецької кераміки, у зв'язку з чим існує точка зору про переміщення в VI ст. слов'янських племен в Південне Подніпров'я з півночі — Верхнього Подніпров'я, території пізньозарубинецьких племен¹³. Разом з тим біконічні форми побутували в Середньому і Південному Подніпров'ї і в черняхівській час (рис. 1, 15). Тому, не заперечуючи загальний рух слов'ян з півночі на південь і на південний захід в VI ст., можна припустити, що до складу пеньківських племен ввійшли й місцеві племена, які заселяли Південне Подніпров'я в перші століття н. е. Від черняхівської культури (рис. 1, 12), крім біконічних, походять і кулясті пастирські форми, особливо поширені в Потясминні.

Ланцюг пеньківських пам'яток, розташованих по течії Дніпра, замикає з півдня Вознесенський табір. Місцеположення його на підвищенні плато, над давньою переправою в кінці порогів, було зручним в стратегічному відношенні та для контролю за переправою. Цю пам'ятку в літературі пов'язували з слов'янами, хозарами, уличами, антами, тюркомовними племенами, русами, тюрками¹⁴.

⁹ М. И. Артамонов. Этническая принадлежность и историческое значение на пастирская культура..., стор. 3; його ж. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья..., стор. 26.

¹⁰ В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. М., 1964.

¹¹ Д. Т. Березовець. Могилиники уличів у долині р. Тясмині.—Слов'яно-руські старожитності. К., 1969.

¹² П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья.—СА, № 3. М., 1961, стор. 192—194; В. В. Аулік. Мегалеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимце Волинської області.—МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 100—105.

¹³ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, стор. 265.

¹⁴ В. А. Грінченко. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенка на Запоріжжі.—Археологія, т. III. К., 1950, стор. 63; Б. А. Рыбаков. Уличи.—КСИИМК, вып. XXXV,

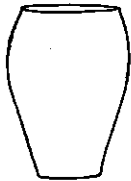
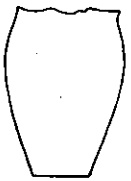
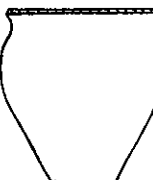
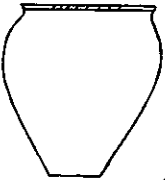
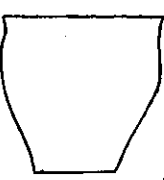
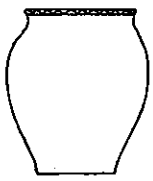
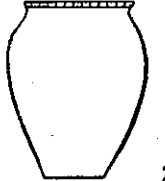
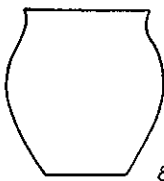
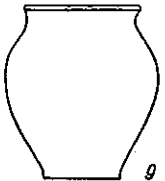
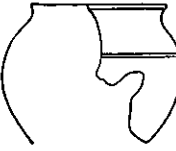
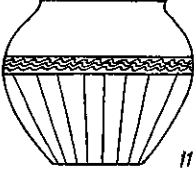
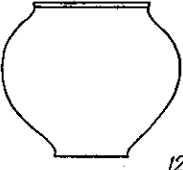
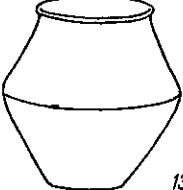
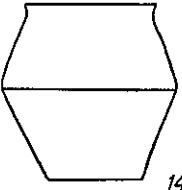
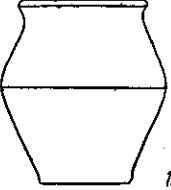
Типи посуду	Слов'янські пам-ки	Пеньківські пам-ки	Пастирське	Черняхівські пам-ки
I				
II				
III				
IV				
V				

Рис. 1. Порівняльна таблиця кераміки слов'янських, пеньківсько-пастирських та черняхівських пам'яток. Типи посуду:

I — празький, II — конусовидний, III — округлобокий, IV — кулеподібний, V — біконічний; 10—12 — гончарні посудини, решта — ліпні; 1 — Новомиропіль, 2 — Велика Андрусівка, 3 — Канів, 4 — Пеньківська; Луг I, 5, 14 — Пастирське, 6 — Ріпнів, 7 — Пеньківка, Луг I, 8 — Пастирське, 9 — Черняхів, 10 — Стецівка, 11 — Пастирське, 12 — Черняхів, 13 — Волоське, 15 — Компанійці.

Найбільш вірогідною є інтерпретація табору як пограничного сторожового пункту пеньківсько-пастирських племен (уличів). Про це говорять певні факти, передусім саме розташування його як останньої ланки в ряду інших поселень. Братська могила, відкрита на території табору, зберегла залишки обряду спалення в стороні з наступним похованням у ямі. Подібний обряд зафіксовано на могильнику пеньківського типу в с. Велика Андрусівка на Тясмині¹⁵ і в ряді пунктів порожистої

1950, стор. 11—14; М. Ю. Брайчевський. Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI—VIII ст.— Археологія, т. IV. К., 1950, стор. 40—42; С. А. Плетнева. От кочевий к городам.— МИА, № 142. М., 1967, стор. 101, 102; П. Н. Третьяков. У истоков древнерусской народности, стор. 105—110; М. И. Артамонов. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья..., стор. 19, 20.

¹⁵ Д. Т. Березовець. Могильники уличів у долині р. Тясмину...

частини Дніпра. Серед металевих виробів поховального інвентаря Вознесенки поряд з дорогими речами перещепинського типу, частково привізними, що належали верховним воєначальникам, є також поясні срібні і бронзові прикраси дружинників нижчого рангу, аналогічні поясным наборам комплексу пальчастих фібул. Це також зв'язує табір з пеньківсько-пастирським колом пам'яток.

Відносини осілого населення Подніпров'я з різними кочовими племенами мали неоднаковий характер. Під час нетривалого перебування кочовиків на цій території взаємини їх з місцевими племенами обмежувались здебільшого воєнними сутичками. Очевидно, так було з приходом аварів. Речей аварського типу в Подніпров'ї знайдено мало. Угорські археологи іноді вважають аварськими деякі скарби і багаті поховання (Мартинівка, Келегеї, Мала Перещепина)¹⁶, проте без достатніх підстав. Крім вказаних пам'яток, відомі лише поодинокі знахідки предметів цього типу — поясні прикраси, стріли, які, до того ж, були поширені не тільки у аварів, а й у етнічно інших племен.

Значно більше даних про зв'язки місцевого подніпровського населення з аланськими і болгарськими племенами. Прояви цих зв'язків спостерігаються меншою мірою на матеріалах сільських поселень і більшою — тих пунктів, де жила соціальна верхівка суспільства, що спиралась на військову дружину. Як приклад можна вказати на посуд сармато-аланського типу, виявлений у Пастирському — поселенні міського типу, мешканцями якого були ремісники, купці та озброєні дружинники.

Особливий інтерес у вивченні аланських впливів на подніпровське населення становить пам'ятка, відкрита на правому березі порожистої частини Дніпра, на схилах балки Канцерки. Тут виникають три поселення гончарів, де виготовлялись глеки аланського типу — тара для води¹⁷. Найчисленнішою групою археологічних об'єктів є гончарні горни (18). Їх розташування дає підстави припускати, що в цьому місці працювало 12 майстерень. Всі відкриті житла призначались одночасно і для виробничих цілей. Окремі житлово-господарські комплекси дають уявлення про двори гончарів. Характер поселень — суто ремісничий. На фоні загального низького рівня розвитку гончарного ремесла в Подніпров'ї у VII—VIII ст. такий центр — виняткове явище для Подніпров'я і навіть для всієї Східної Європи.

Масове виготовлення глеків гончарями Канцерки, безперечно, вказує на виробництво їх для продажу. Проте характерні канцерські глеки з рельєфним орнаментом трапляються на поселеннях Подніпров'я дуже рідко. Поки що відоме лише одне поселення в Потясминні (Стецівка), де знайдені їх уламки¹⁸. Продукція канцерських майстерень не виявлена і на лівобережних салтівських поселеннях. Аналогічні посудини відомі лише у аланів Північного Кавказу, звідки, очевидно, вони були запозичені.

Розв'язати загадкове питання про збут «канцерських» глеків частково допомагають їх знахідки на території Вознесенського табору, які показують, що гончарі Канцерки обслуговували потреби військового загопу цього табору. Можливо, що виникнення гончарних майстерень початково було пов'язане із спорудженням у кінці порогів, над переправою, сторожового укріплення і що гончарі залежали від його мешканців. Воїни укріплення, розташованого нагорі, на краю плато, очевидно, запасались водою внизу, біля річки, і потребували тари для

¹⁶ Gyula László. Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des avars.— Archæologia Hungarica, XXXIV. Budapest, 1955, стор. 276—284.

¹⁷ А. Т. Сміленко. Осіле населення..., стор. 167—170.

¹⁸ В. П. Петров. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 228, рис. 11.

перенесення і зберігання води. Згодом розміри гончарного виробництва могли розширитись, бо його продукція, мабуть, мала попит і в інших покупців у цьому людному місці недалеко від переправи — у мандрівників, купців, кочівників.

Матеріали Канцерки свідчать не тільки про вплив аланської культури в Подніпров'ї, але, можливо, і про поселення на цих землях її носіїв. Є припущення, що канцерські гончарі були за походженням алани¹⁹.

Всі три гончарських поселення перестають існувати одночасно з Вознесенським укріпленням. Речовий склад братської могили належить до перещепинського типу і датує пам'ятку кінцем VII ст. Колективне спалення воїнів разом з їх регаліями говорить про воєнну поразку захисників табору. Напевне, він був залишений під натиском хозар, влада яких поширювалась в цей час на народи Північного Причорномор'я. Зруйновані тоді саме поселення гончарів Канцерки на протилежному березі Дніпра, трохи вище по його течії, мають очевидні сліди розгрому.

У VIII—IX ст. у порожисту частину Дніпра проникають вихідці з середовища алано-болгарських племен салтівської культури басейну р. Дону, що перебували, на думку дослідників, у політичній залежності від хозарського каганату. На порогах відомі знахідки салтівської кераміки, її зразки наявні в ямному болгарському похованні та на двох невеликих поселеннях. Вихідці з цього середовища жили на одній території з пеньківськими племенами. Одне салтівське поселення розташоване зовсім поруч з пеньківським (пізнього періоду), що має аналогії в слов'янських пам'ятках типу Луки Райковецької (Ігрень).

Войовничі печеніги, що з'явились з-за Дону наприкінці IX ст., принесли осілому населенню Східної Європи велике розорення. Вони руйнують поселення Криму, салтівських племен, слов'ян на Подніпров'ї²⁰. Для захисту від частих нападів кочівників київські князі в X—XI ст. змушені були споруджувати укріплену лінію міст-фортець на південь від Києва: на Лівобережжі Дніпра — по Сулі, на Правобережжі в кінці X ст. — по Стугні, в XI ст. — по Росі. Під натиском печенігів уличі Південного Подніпров'я відходять почасти на північ, у Середнє Подніпров'я, а почасти на захід — в Побужжя.

Разом з тим у Степовому Подніпров'ї не зникає осіле населення. Частина уличів лишилась на місці, про що свідчать пам'ятки IX—XI ст. Тривале спільне проживання тут слов'ян і алано-болгар привело до взаємної асиміляції обох груп населення і злиття їх культур в одну. Якщо ще у VIII ст. на порогах існували окремо пам'ятки слов'ян і алано-болгар, то в IX ст. тут складається своєрідна місцева культура з рисами і слов'янськими, і салтівськими, яка зберігається до XI—XII ст. Належні до неї поселення, невеликі могильники, гончарні горна поширені й на порогах, і південніше останніх («Перше Травня» — пізній шар, Свистунове, Зміївка та ін.). Напівземлянкові житла з великими печами, спорудженими з каменю та глини, урновий обряд спалення на ранньому етапі, а пізніше ґрунтові поховання, зокрема положення кістяків, — все це має аналогії в слов'янських пам'ятках Середнього Подніпров'я. Кераміка цієї культури поєднує ознаки і слов'янської, і салтівської.

Існування неукріплених поселень всередині печенізьких кочовищ, очевидно, було можливим лише коли мешканці їх підтримували мирні

¹⁹ Т. М. Мінаєва. Кераміка балки Канцерки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі.— Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 128.

²⁰ А. Л. Якобсон. Раннесредневековые поселения восточного Крыма.— МИА, № 85, М., 1958, стор. 500, 501; М. И. Артамонов. Саркел-Белая Вежа.— МИА, № 62, 1958, стор. 82, 83; Г. Г. Мезенцева. Канівське поселення полян. К., 1965, стор. 123.

відносини з печенігами. В цьому, мабуть, певну роль відіграла ворожість уличів до київських князів, які в кінці IX — на початку X ст. воювали з ними. Боротьбу з цими племенами вели Аскольд, Дір, Олег і Ігор, воєвода якого Свенельд «сидів» біля міста уличів — Пересічна три роки, перш ніж здобув його²¹. З другого боку, в Степовому Подніпров'ї, зокрема у порожистій частині ріки, місцеве населення ставало в пригоді всім, хто, пливучи Дніпром, переправлявся через пороги або користувався переправою. Про існування переправи в кінці порогів повідомляють писемні пам'ятки. Так, Константин Багрянородний згадує відому в середині X ст. у Візантії Крарійську переправу²², яка відіграла важливу роль в південній частині водного шляху «із варяг в греки». На порогах та переправах, природно, була потреба в перевізниках та пунктах, де можна було в разі потреби зупинитись.

В наступний період (XII—XIII ст.) склад осілого населення у Степовому Подніпров'ї поповнюється новими переселенцями. В цей час має місце приток слов'ян з Середнього Подніпров'я. На порогах як вище, так і нижче їх, відкрито 16 поселень і могильників з характерними рисами давньоруської культури (Дереївка, Стара Ігрень, Дніпровське, Кічкас, Каїри та ін.).

Причиною нового притоку слов'ян у Степ, очевидно, стало посилення феодальної експлуатації, що змушувало селян кидати старі місця. Втікачі — холопи і селяни — в південних степах були відомі під назвою бродників. Останні перебували на Нижньому Дону, в пониззі Дунаю. З'явилися вони і в Степовому Подніпров'ї. Осіле населення цієї області становило для бродників певну матеріальну базу.

Неукріплений характер дніпровських поселень XII—XIII ст. і новий приток населення показують, що у мешканців Степового Подніпров'я тривали мирні, можливо, союзницькі відносини з кочівниками. Вірогідність цього припущення підтверджується повідомленнями літописів про спільні виступи бродників з половцями в XII, а на початку XIII ст. — з татарами. За археологічними даними, господарська діяльність мешканців Степового Подніпров'я була досить різноманітною, зокрема, розвивались заняття, специфічні на річних порогах і переправах, — активна торгівля, перевіз. В цьому плані характерними є розташування в ряді місць поселень попарно на протилежних берегах Дніпра або по три (третє посередині, на острові). Відомі пам'ятки з великою кількістю амфорного матеріалу.

Незважаючи на те, що стосунки слов'ян Степового Подніпров'я з кочівниками в XII — на початку XIII ст. були, можна думати, мирними, проте не зафіксовано помітного впливу кочівників на матеріальну культуру слов'ян в цей період. Вона мала такий самий характер, як і на основній слов'янській території, що проявилось і в типах жител, і в поховальному обряді та в інших особливостях культури.

Отже, в різні періоди відносини слов'ян степового пограниччя з окремими групами кочових племен складались по-різному. Найтісніші зв'язки виникали у слов'ян з кочівниками тоді, коли останні оселялись серед місцевих жителів. Такі відносини були у слов'ян з сарматами, а пізніше з аланськими і болгарськими племенами. В цих випадках, як зазначалось вище, відбувався процес культурного взаємовпливу і асиміляції частини кочівників. З печенігами і половцями бродники Степового Подніпров'я, очевидно, мали мирні, союзницькі стосунки, підкорившись їх владі. Разом з тим зв'язки з цими племенами були менш тісними, ніж із сармато-аланами і болгарами, і не залишили помітних слідів у слов'янській культурі початку II тисячоліття.

²¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950, стор. 109.

²² Константин Багрянородный. Об управлении государством.— ИГАИМК, вып. 91. М.—Л., 1934, стор. 9.

А. Т. СМИЛЕНКО.

Славяне и степные племена в Южном Поднепровье

Резюме

Статья посвящена вопросам взаимоотношений славян и кочевых племен в области Степного Поднепровья в позднеантичное и раннесредневековое время. В числе рассмотренных славянских древностей — черняховские памятники II—V вв., пеньковские VI—VIII вв., древнерусские XII—XIII вв. Памятники IX—XI вв. характеризуются смешанным населением, состоящим из славянских и алано-болгарских племен.

Отношения славян Степного Поднепровья с различными группами кочевых племен складывались по-разному. Наиболее тесные связи возникали с теми кочевниками, которые оседали среди местного населения. Подобные отношения были у славян с сарматами, а позже с аланами и болгарами. В этих случаях совместное проживание на одной территории этнически различных племен вело к культурным взаимовлияниям и ассимиляции осевших кочевников славянами.

В отличие от населения коренных славянских земель, ведшего жестокую борьбу с печенегами и половцами, бродники Степного Поднепровья находились с этими племенами в мирных, союзнических отношениях, очевидно, подчинившись их власти. Вместе с тем связи с ними были менее тесными, чем с сарматами, аланами и болгарами, о чем свидетельствует отсутствие заметных кочевнических влияний в древнерусской культуре.